

Competition between verbs with the suffix *-hat/-het* and constructions of *tud* ‘can’ + infinitive

Remarks on the current stage of an ongoing change

The author studies a currently spreading linguistic change on the basis of synchronic data. In particular, he asks what direction of change is indicated by competing uses of two synonymous solutions: verbs involving the derivational affix *-hat/-het* and the corresponding phrasal constructions (*tud* ‘can’ + infinitive). The results of the inquiry show the spread of the latter version.

Keywords: ability verbs, phrasal equivalents, analytical and synthetic tendencies.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Kunoss Endre, *Gyalulat**

Az eredeti kiadás: Pest, Landerer, 1835.; a reprint: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2022.

KISS GÁBOR utószavával. XVIII + 116 lap.

1. A magyar nyelvújítás lendületében született meg és 1835-ben látott napvilágot az első – még igen karcsú – magyarító szótárunk. A *Gyalulat* közel háromezer „idegen” szónak kínálja fel nyelvújításkori megfelelőjét. A reprint kiadás alkalmat ad arra, hogy közelebről szemügyre vegyük ezt a kevésbé ismert, de tudománytörténetileg értékes szótárunkat.

A könyv főcíme elgondolkodtató: ezt a szót ma nem használjuk (a számítógépek lexikális ellenőrzője is pirossal húzza alá). Mit jelenthet a *gyalulat*? Egyáltalán, használunk-e hasonlóan képzett szavakat?

A *gyalulat* igéből képzett névszó, pontosabban: főnév. A *gyalul* jelentését az ÉrtSz. alapján a következőképpen határozhatjuk meg: 1. gyaluval munkál, simít; 2. gyaluval apró szeletekre darabol valamit; 3. alakít, formál, csiszol. Nyilvánvalóan a harmadik jelentésből kell kiindulnunk jelen esetben. Két gyakori főnévképzőnk van. Az *-ás/-és*: elvont cselekvést, történést jelentő főnevet képez, pl. *aratás, dobolás; pusztítás*; a cselekvést jelentő főnevet cselekvésnévnek is nevezzük (*nomen actionis*). Az *-at/-et*: leginkább a cselekvés, történést eredményét jelentő főnevet képez, pl. *határozat, kövezet* (*nomen acti*). Mai nyelvünkben is létezik ez a képzőpár: *pusztulás – pusztulat* (egy újságcikkben olvastam: „látjuk, mi történt ott, ahová továbbmentek. Elszabadult bűnözés, nők elleni tömeges erőszak, terrorcselekmények, no-go zónák, *pusztulat*” (Magyar Nemzet 2022. nov. 26. 3), de sok hasonló párt idézhetünk.

* A könyv teljes címe: *Gyalulat* vagyis megmagyarosított jegyzéke azon idegen szavaknak, melyek különféle nyelvekből kölcsönözöttvén a’ magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak.

Azért nem ilyen egyszerű a helyzet. Régi akadémiai nyelvtanunkban ez olvasható az *-at/-et* képzőről: „Régebben meglehetősen sok elvont cselekvést, történést jelentő származék is alakult vele: *ámul-at, bán-at, mozdul-at, vadász-at; becül-et, él-et; igyekez-et, szeret-et.*” (MMNyR. I: 376; tudom, azóta sok új összefoglalás született, de ez az adatgazdag könyv máig értékes.) Történeti grammatikánkban pedig ezt olvashatjuk: „A nyelvemlékek adatai szemléletesen tükrözik az *-ás/-és* fokozatos térhódítását, s ezzel párhuzamosan az *-at/-et* visszaszorulását a cselekvésnevek képzésében” (SZEGFŰ 1992 in: TNyt. II/1: 291).

Mindent összevetve ezt állapíthatjuk meg: *gyalulás* – cselekvés, folyamat, alakítás, csiszolás, formálás; *gyalulat* – a cselekvés eredménye: a megformált, csiszolt dolog, átvitt értelemben a finomított, csiszolt szó; de ha tekintetbe vesszük a régebbi jelentést, akkor a cselekvést is jelentheti. Egyszóval a könyv címe kettős jelentésű: jelenti a szavak csiszolását, alakítását, művelését; s jelentheti a csiszolás, alakítás, művelés eredményét is: a nyelvművelő tevékenységet és a nyelvművelő tevékenység eredményét, a javított vagy a teljesen új szót. Végül is az új és a javított szavak vannak felsorolva a szótárban.

2. A Gyalulat szótár gazdag anyagából csak néhány csoportot emelek ki, figyelemfelhívó szándékkal:

1. Máig érvényes, jó megoldások szép számmal vannak a könyvben. KISS GÁBOR azt írja, hogy kb. 250 sikeres, ma is használt nyelvújítási szót teremtett KUNOSS ENDRE. Csak néhány példát közlök (a szerző eredeti helyesírásával): Cassa: pénztár; Classis: osztály; Correspondentia: levelezés; Cursus: árfolyam; Despota: zsarnok; Director: igazgató; Disponál: intézkedik; rendelkezik; Echo: viszhang; Email: zománcz; Eminens: kitünő, jeles; Ens: lény; Espirit: szellem; Fiacker: bérkocsi, bérkocsis; Fluth: dagály; Herbarium: fűvészkönyv, növénytár; Humanus: emberséges; Importál: behoz, hasznot hajt; Influxus: befolyás; Ingenieur: mérnök; Ingenue: őszintén, nyíltan; Jus: jog; Krágli: gallér; Kvártély: szállás; Legatio: követség; Liebling: kedvencz; Liberalis: szabadelmű, szabad gondolkodású [A *szabadelmű* tkp. *szabadelműjű*, nem hiba; ti. többen is elírásnak vélték.]; Mémoire (memoár): emlékirat; Metallum: ércz; Metamorphosis: átváltozás; Módi: divat; Natio: nemzet; Novator: újító; Numerál: számlál; Obstacle: akadály; Orange (oranzs, promeráncs): narancs; Orcus: alvilág; Sanctionál: megerősít, szentesít; Sceletum: csontváz; Sententia (das Uhrteil): ítélet; Sententia (det Satz): mondat; Spékel: tüzdel (szalonnaszeletekkel); Strumpf: harisnya; Strickel: köt; Tapet: szőnyeg.

2. Számos olyan jó megoldása van, amelyeket ismerünk, de nem lettek általánosan használatosak: Cosmopolita: világpolgár; Dáma: hölgy, asszonyság; Democratia: népföliség, népuraság; Emigrans: kibujdosó; kiköltöző; Evangelium: örömhír; örömkövetség; Fictio: költemény [Költött mű, nem a *vers* szinonimája.]; Functio: mivelet, munkálat, működés; Iskola: tanoda; Lexicon: szókönyv; Ministrál: egyházi szolgálatot tesz; Nuncius: hirmondó, küldött; Oratio: szavalás, szavaltat [Akkoriban szóval történő elmondást jelentett, nem versmondást.]; Reducál: visszavezet, visszazállít; Rethorica: szónoktan; szónoklati v. szónoki tudomány; Sacramentum (sacramentum): egyházi szentség; Zukmis (tzukmis, Zugemischtes): csemege, nyalánkság [Ma inkább édességet mondunk.]; Zwillingek: iker-ek v. ikrek

3. Vannak furcsa megoldásai, ezeket nem fogadta be a nyelvhasználat, maradt az idegen szó: Corruptio: romlottság, feslettség; Diplomata: országnok; Diplomatia: országnokság; Dissonans: hangviszályos; Evolutio: kibomlás, kifejlődés; Gestus: tagmozgalom,

tagjárt; Gynaekologia: nőismeret tudománya; Hekatomba: sircsarnok; Ideál: főnkép, bálovány (bálvány); Illiberalis: rabelmű, lekötött gondolkozás; Katedra: szószék, szónokpolcz; Kehely: pohár, virágcsésze; Krystall: jeg; jegzet; Krystallisatio: jegesülés; Liberia: cselédruha; Matróz: hajóscseléd; Norma: szabda [Feltehetőleg: amit megszabnak.]; Parochia: papház; Parodia: ellendal, gunyszerű mímelés; Rheuma: rheumatismus, csúz, csúzsóság; Retorta: szegöny; Sál: fátyol; Salon (szalon v. szála): terem; Scandál (a' versben): mértékel, verstagol; Somma / Summa: öszvet; Tolmácsol: nyelvez, magyaráz.

4. Előfordul, hogy a szerző javaslatai között van elfogadott megoldás is: Destillál: lepárol, lepárológ, leszivárogtat, leszivárog; Detail: szakmány, részlet; Donatio: adomány, adományzás; Honorarium: jutalom; tiszteletdíj; Hypocrita: álszent, képmutató, szineskedő; Libella: vízszintmérő, egyenző; Limitatio: árszabás, árszabat, határtűzés, korlátozás; Luxuriosus: bujálkodó; fénypazarló; fényüző; fényörjögő; Orthographia: helyesírás, helyesírat, irszabály, irszabálytudomány; Redactio: szerkesztés, szerkesztőség; Spítál (ispítál): gyógyintézet, kórház; Surrogatum: pótlék, tusza.

5. Olykor nem adott megoldást, ebben az esetben megmaradt az idegen szó, illetőleg jövevényszó lett (helyesírásuk természetesen megváltozott). A következőképpen jelölte: Alabastrom: – Ezeket a szavakat kis kezdőbetűkkel sorolom fel: alcohol, angyal, arbócz, balett, bariton, batár, bérnál, camera, canonok, casino, colosseum, drót, fagot, fontol, harmonica, jambicus vers, jambus, kalamáris, kápolna, káptalan, kólíka, láva, licítál, menuet, ministerium, pác, páczol, rakéta, rhombus, spitz (ittasoknál), toga, tonna.

3. Ki volt Kunoss Endre? 1811. április 9-én született a dunántúli Egyházashetyén (mint Berzsenyi), 1844. június 22-én hunyt el Kálózon, fiatalon, harminchárom évesen. Jogot végzett, jegyzői tevékenységével párhuzamosan megkezdte hírlapírói tevékenységét 1836-ban. Sok verset is publikált. Bekapcsolódott a nyelvújítási mozgalomba: két művet tett közzé, az egyik a Szófüzér, a másik az itt bemutatott Gyalulat. „Az idegen szavak elleni küzdelem fontosságáról terjedelmes tanulmányt jelentetett meg a Vörösmarty Mihály által szerkesztett Tudományos Gyűjteményben 1831-ben A nyelvünkbeni idegen szavakról címen” – írja az alapos utószóban KISS GÁBOR (119).

„Kunoss Endre nyelvészeti, nyelvtudományi munkássága mind a mai napig nincs részletesen feldolgozva, a *Szófüzér* és a *Gyalulat* magyarító szótárainak a nyelvújításban betöltött szerepe tüzetesen még nincs feltérképezve. A *Gyalulat* mostani reprint kiadása talán hozzájárul ezeknek a hiányoknak az eltüntetéséhez.” (123). Valóban kitűnő szakdolgozati vagy disszertációs téma, jó volna, ha felfigyelne rá egy nyelvészet iránt érdeklődő egyetemista vagy fiatal tanár.

4. Engedtessek meg egy szubjektív megjegyzés, illetőleg kérdés: vajon mi a titka a 19. századnak? Mi a titka annak, hogy zseniális írók, költők, zeneszerzők, tudósok serege bukkant a felszínre, s a legnagyobbak mögött nagyszerű tömegek húzódnak meg? Egyszer csak megismerünk egy zseniális fiatalembert, Kunoss Endrét, akiről – valljuk be – nem volt tudomásunk.

A *Gyalulat* végén KISS GÁBOR felsorolja a Tinta Könyvkiadó Mesterművek sorozatának köteteit, 25 tételt! Mindegyik értékes mű. A Tinta Könyvkiadó missziós feladatát is teljesít: pótolja a küldetését feladó Akadémiai Kiadót; a nyelvtudomány prima primissima díjas kiadója, ezt első nyelvújító szótárunk reprint kiadása is megerősíti.

Hivatkozott irodalom

- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan.* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- SZEGFŰ MÁRIA 1992. A névszóképzés. In: *TNyt.* II/1: 268–320.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

A. JÁSZÓ ANNA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Monográfia egy magyarországi ruszin település nyelvjárásáról

Benedek Gergely, Komlóska ruszin nyelvjárása

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 241. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2022. 171 lap.

Az elmúlt év során a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában látott napvilágot BENEDEK GERGELY (1930–2021) Komlóska ruszin nyelvjárása című kéziratban maradt munkája, melyhez a szerző közel húsz éven át (1995–2014) végzett az idősebb generáció (60–90 éves korosztály) körében beszélgetéseken és kérdőíves kutatáson alapuló gyűjtést.

Az Előszóban BENEDEK GERGELY rövid ismertetőt nyújt az olvasóknak Komlóska-ról, arról a Zemplén megyei településről, melynek lakossága az elmúlt bő száz esztendő alatt kilencezerről mindössze kétszáz egynéhány főre csökkent, s ahol a magyar környezetben élő ruszin lakosság fiatalabb generációja már nem, vagy jobb esetben is csak alig érti és beszél az elődök nyelvét. Ugyanitt arról is információkat kaphatunk, hogy milyen források alapján készült a kutatás során használt kérdőív. Az előszóban külön alfejezetet szán a szerző a különböző nyelvjárások keveredéséből kialakult sajátos nyelvállapot bemutatásának, megjegyezve például azt is, hogy a településen beszélt nyelvváltozatnak vannak olyan hangtani sajátosságai is, „amelyek egyetlen határon túli más ruszin nyelvjárásban sem fordulnak elő” (11). A témakör kapcsán kutatástörténeti adalékként is értelmezhetjük azt a rövidke kitekintést, amelyben BALECZKY EMIL vonatkozó írásairól olvashatunk, s azt is megtudhatjuk, hogy BENEDEK GERGELY GREGOR FERENC buzdítására kezdett el Komlóska nyelvjárásával foglalkozni. Ebben a tevékenységében jól tudta kamatoztatni a szlovák nyelvjáráskutatásban szerzett korábbi tapasztalatait is.

A továbbiakban A komlósikai cirill betűs ruszin ábécé és ejtésbeli megfelelései a magyar nyelvben címmel egy összefoglaló táblázatot közöl a munka, melyhez a szerző részletes magyarázatok is fűz (13–14). Majd a komlósikai latin betűs ruszin ábécé néhány sajátosságáról olvashatunk, melyhez ugyancsak társul egy összefoglaló táblázat. Ebből kiderül az is, hogy a komlósikai ruszin nyelvjárás *a* (az eredeti szláv illabiális *a*-nak felel meg) és *y* (a magyar *e* és *é* közötti átmeneti magánhangzó) magánhangzójával, illetve a *h* zöngés garatréshanggal (a magyarban a két magánhangzó között ejtett zöngés színű